Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 94

# IJTIMOIY MENTALITETNING YANGILANISH JARAYONIDA JADID MEROSI VA TARIXIY XOTIRANING AKSIOLOGIK AHAMIYATI

Doniyor Saitkulovich Ermatov*
*Farg‘ona davlat universiteti, mustaqil izlanuvchisi*
✉ ermatovdon@78gmail.com

**ANNOTATSIYA**

Jadid merosi tarixiy xotira va qadriyatli hukm munosabatida tahlil qilinadi.Konseptual qiyos xotirani bilish bilan uni asosli o‘zlashtirishni farqlaydi. Manbashunoslik, normativ va amaliy-refleksiv chegaralar ajratiladi. Tarixiy aniqlik va mustaqil hukmni bog‘lovchi xotira dosyesi taklif etiladi.

**Kalit so‘zlar**

jadid merosi, tarixiy xotira, ijtimoiy mentalitet, aksiologiya, vorisiylik, refleksiv hukm.

DOI: 10.5281/zenodo.23281906

## KIRISH

Ijtimoiy mentalitetning yangilanishi eski tasavvurlarni yangi shiorlar bilan almashtirishdan kengroq muammodir. Ushbu maqolada mentalitet jamiyatning barcha a’zolari bir xil fikrlaydi, degan taxmin emas, turli guruhlar amaliyotida takrorlanadigan baholash odatlari, kutilmalar va o‘zaro munosabat usullarining tarixiy majmui sifatida qo‘llanadi. Shunday talqinda yangilanishning belgisi tarixiy shaxslarni ko‘proq tilga olish emas, qarorni asoslash, o‘zga pozitsiyani eshitish va xatoni tan olish amaliyotining o‘zgarishidir. Jadid merosini ta’limga kiritish aynan shu farq ochilgandagina xotira tadbiridan refleksiv o‘rganishga aylanishi mumkin. Y.Namazova Turkiston ma’rifatparvarlarining ta’limga doir qarashlarini dunyoqarash va jamiyat taraqqiyoti bilan bog‘liq holda tahlil qiladi [1]. Mazkur yondashuv ma’rifiy g‘oyaning shaxsiy bilim bilan cheklanmasligini ko‘rsatadigan tarixiy-kontekstual tayanchdir. Biroq undan bugungi ta’lim oluvchining mentaliteti muayyan matnni o‘qishi bilanoq o‘zgaradi, degan sababiy xulosa kelib chiqmaydi. A. Qambarov ilmiy qadriyatlarni axloqiy va ma’naviy yuksalish bilan bog‘lab muhokama qiladi [2]. Ikki yo‘nalish o‘rtasidagi tadqiqot bo‘shlig‘i merosni bilishdan qadriyatni mustaqil asoslashga o‘tish shartlarining yetarlicha farqlanmaganidadir.

Tarixiy xotira ham tayyor axborot ombori sifatida olinmaydi. L.Repina xotira va milliy identiklikni o‘rganishda yondashuvlar hamda tadqiqot usullarining ahamiyatini ochadi [3]. V.Lektorskiy esa individual va kollektiv xotira munosabatining zamonaviy muammolarini muhokama qiladi [4]. Ushbu ishlar asosida maqolaning savoli quyidagicha qo‘yiladi: jadid merosi haqidagi xotira qanday shartlarda shaxsni yagona talqinga moslashtirish vositasi emas, uning tarixiy va axloqiy hukmini rivojlantirish manbasi bo‘la oladi? Savol tarixiy xotiraning kerakligini emas, undan pedagogik foydalanishning asoslanganligini tekshiradi.

Maqolaning maqsadi xotirani o‘zlashtirish, qadriyatni baholash va amaliy qarorni qayta ko‘rish o‘rtasidagi bog‘lanishni konseptual asoslashdir. Asosiy tezisga ko‘ra, aksiologik vorisiylik tarixiy mazmunga sodiqlik va mustaqil hukmni bir vaqtda saqlaganda pedagogik qiymat kasb etadi. Ilmiy hissa sifatida ushbu bog‘lanishning uch chegarasi va uni seminar sharoitida o‘rganishga xizmat qiluvchi xotira dosyesi taklif etiladi.

Ular tajriba-sinov bilan tasdiqlangan metodika emas, keyingi empirik tadqiqot uchun aniqlashtirilgan nazariy natijalardir.

## MATERIALLAR VA METODLAR

Tarixiy qatlam zamonaviy jadidshunoslik, metodologik qatlam xotira tadqiqotlari, normativ qatlam qadriyatlarni asoslashga doir ishlardan olindi. Manbalar tanlovi maqsadli bo‘lib, bibliometrik qamrov yoki barcha adabiyotlarni birlashtirgan tizimli sharh da’vosi qilinmaydi. Jadidlarning birlamchi matnlari bu korpusda alohida tarixiy-tanqidiy nashr sifatida o‘rganilmagan; ularga doir fikrlar [1] kabi zamonaviy tadqiqotlar orqali, ikkilamchi talqin maqomida ishlatiladi.

Tahlil birligi «tarixiy da’vo, uni tasdiqlovchi asos, qadriyat haqidagi hukm, pedagogik oqibat» munosabatidir. Avval manbaning tavsiflovchi va baholovchi gaplari ajratildi. Keyin xotira, e’tirof, vorisiylik va mentalitet tushunchalarining bir-birini almashtirib yuborish ehtimoli tekshirildi. So‘ng taklif etilgan bog‘lanish qarshi misolga qo‘yildi: tarixiy merosni yaxshi biladigan, ammo boshqa talqinni dalilsiz rad etadigan talaba misoli bilim ko‘payishi bilan refleksiv rivojlanishning aynan emasligini ko‘rsatadi. Bu muallif tuzgan fikriy holat bo‘lib, kuzatilgan respondent haqida xabar emas.

Qiyoslashda to‘rtta metodik qoida saqlandi: tarixiy pozitsiyani hozirgi xulosadan ajratish, bir nazariyaning tushuntirish chegarasini ko‘rsatish, normativ taklifni uning qarshi dalili bilan tekshirish va amaliy tavsiyani kuzatiladigan faoliyat bilan bog‘lash. Manbalardagi umumiy xulosalar muayyan O‘zbekiston talabalari guruhiga bevosita ko‘chirilmadi. Natijalar «qanchalik ko‘p uchraydi?» savoliga emas, «qaysi shartlarda bunday talqin asosli bo‘ladi?» savoliga javob beradi. So‘rov, intervyu yoki pedagogik eksperiment o‘tkazilmagan.

## NATIJALAR

Xotira mazmuni va qadriyatni o‘zlashtirishning farqi. Birinchi natija xotiraning predmetini bilish bilan uning qadriyatini asoslash o‘rtasidagi farqdir. Talaba muallif, asar va tarixiy vaziyatni to‘g‘ri qayd etishi mumkin, lekin «bu meros bugun nima uchun muhim?» savoliga faqat obro‘ga murojaat bilan javob berishi ehtimoli qoladi. Maqola taklifida aksiologik o‘zlashtirish uchun merosning qaysi jihati qanday insoniy ehtiyojga javob berishi hamda uning qo‘llanish chegarasi ochilishi kerak. Tarixiy hurmat dalil o‘rniga ishlatilmaydi; aksincha, hurmat tarixiy fikrni soddalashtirmasdan o‘qish majburiyatini kuchaytiradi. A.Sayer qadriyatlarni oqilona muhokama doirasidan tashqarida qoldirishga qarshi dalil beradi [5]. Bu yondashuvdan pedagogik xulosa sifatida ma’rifat, vijdon yoki hamjihatlikni faqat hissiy ma’qullash predmeti emas, sabab va oqibatlari muhokama qilinadigan tushunchalar sifatida o‘rganish taklif etiladi. Masalan, bilimga intilish qadriyati ta’lim oluvchining savolini bostirish orqali targ‘ib qilinsa, mazmun bilan o‘qitish usuli o‘rtasida ziddiyat paydo bo‘ladi. Ziddiyatni ko‘rish merosni inkor etish emas; uning ta’limiy talqinini ichki izchillik nuqtayi nazaridan tekshirishdir.

Ikkinchi farq shaxsiy xotira va institutsional xotira o‘rtasidadir. Darslik, muzey, yubiley yoki raqamli katalog umumiy eslash uchun tayanch yaratadi, biroq unda qanday tanlov qilinganini ham o‘rganish zarur. Nima kiritilgan, nima chiqarilgan va bu qaror qanday izohlangan? Maqoladagi normativ mezon barcha talqinlarni teng darajada haqiqiy deb olishni talab qilmaydi. U o‘quvchiga talqin asosini ko‘rish va muqobil dalilni so‘rash imkonini beradi. Shu sababli xotira plyuralizmi dalilsizlikning ko‘pligi emas, tekshiriladigan talqinlar o‘rtasidagi ochiq munosabat sifatida chegaralanadi. Raqamli tarqalish va kelajakka yo‘nalgan xotira. A.Hoskins raqamli vositalar sharoitida xotiraning tarqalganligi va nazoratning beqarorlashuvini muhokama qiladi [6]. Bundan ta’lim uchun keladigan xulosa texnologiyadan voz kechish emas, tarixiy materialning kelib chiqishi va qayta ishlanish izini saqlashdir. Muallif taklifida qisqa videoga aylantirilgan tarixiy parcha asl matn bilan bog‘lanishi, qisqartirish qarori esa ko‘rsatilishi kerak. Ko‘rishlar soni xotiraning aniqligi yoki tarbiyaviy chuqurligini o‘lchamaydi. Raqamli ommalashuv bilan mazmuniy o‘zlashtirish turli natijalardir. A.Rigney xotira tadqiqotlarida faqat jarohat va yo‘qotish bilan cheklanmay, umid hamda umumiy qadriyatlarga bog‘liqlikning uzatilishini ham o‘rganishni taklif qiladi [7]. Jadid merosini o‘qitishga tatbiqan bu yondashuv repressiya haqidagi tarixiy bilimni chetga surmaydi, lekin ijod, ta’lim va tashabbusning ma’nosini faqat jabrlanganlikka qisqartirmaslikka xizmat qiladi. Bu yerda tadqiqotchi taklifi tarixiy shaxslarni nuqsonsiz qahramonlashtirish emas, ularning faoliyatidagi imkoniyatlar va cheklovlarni birgalikda o‘qishdir. Kelajakka yo‘nalgan xotira muvaf-

faqiyatsizlikni yashirish bilan yaratilmaydi.

F. Schulze-Engler Ikkinchi jahon urushiga doir romanlar misolida xotirani faqat Yevropa markazli yoki yagona retrospektiv doira orqali o‘qishning chegaralarini ko‘rsatadi [8]. Ushbu ish jadidlar tarixi haqida dalil bermaydi. Uning metodologik ahamiyati shundaki, tarixiy ma’no talqin qilinayotgan subyektlarning turlicha tajribasini saqlashni talab qiladi. Mualliflik qiyosida jadid merosi ham bitta bir jinsli ovoz sifatida emas, muayyan muammo va tarixiy vaziyatlarga berilgan turli javoblar majmui sifatida o‘rganilishi kerak. Umumiy ma’rifiy yo‘nalish tafovutlarni bekor qilmaydi.

Aksiologik o‘zlashtirishning uch chegarasi. Nazariy sintez uchta o‘zaro bog‘liq, biroq almashtirilmaydigan chegarani ajratdi. Manbashunoslik chegarasi tarixiy da’voning asosini, normativ chegara hozirgi bahoning sababini, amaliy-refleksiv chegara esa ushbu bahoning qarorda qanday ishlashini tekshiradi. Faqat uchinchisiga o‘tish uchun dastlabki ikkitasi tashlab ketilmaydi. Talaba hayotiy tavsiya bera olsa ham, uni tarixiy muallifga asossiz nisbat bersa, topshiriq to‘liq bajarilgan hisoblanmaydi. Aksincha, tarixiy aniqlik mustaqil normativ hukmning o‘rnini egallamaydi.

**1-jadval. Tarixiy xotirani aksiologik o‘zlashtirishning farqlovchi mezonlari**

| Chegara | Tahlil savoli | O‘quv faoliyati dalili | Noto‘g‘ri tenglashtirish |
|---|---|---|---|
| Manbashunoslik | Da’vo qaysi manbaga tayangan? | Muallif, nashr va kontekst pasporti | Mashhurlikni tarixiy aniqlik deb olish |
| Normativ asoslash | Qadriyat nima sababli maqbul? | Sabab, qarshi dalil va javob | Hurmatni so‘zsiz rozilikka aylantirish |
| Refleksiv ko‘chirish | Hukm yangi vaziyatda ishlaydimi? | Dastlabki va qayta yozilgan xulosa | Yodlashni mentalitet o‘zgarishi deb olish |
| Qayta tekshirish | Qaysi dalil bahoni o‘zgartiradi? | Tahrir sababi va saqlangan cheklov | Tasdiqlashni yakuniy haqiqat deb olish |

Jadvaldagi tartib o‘qituvchining tayyor axloqiy xulosasini qayta aytishni baholash uchun emas, fikrlash jarayonining asoslanganligini ko‘rish uchun mo‘ljallangan. Qarshi dalilga javob bergan va tarixiy chegarani ko‘rsatgan talaba o‘qituvchi bilan bir xil yakuniy bahoga kelmagan bo‘lsa ham yuqori tahliliy natija namoyon etishi mumkin. Biroq manba mazmunini buzish erkin talqin sifatida qabul qilinmaydi. Demak, ta’limiy erkinlik faktning aniqligi va normativ dalilning ochiqligi bilan birlashtiriladi.

Xotira dosyesiga asoslangan seminar taklifi. «Pedagogika tarixi» yoki «Qadriyatlar va tarbiya» seminarida bitta tarixiy-ma’rifiy masala bo‘yicha xotira dosyesi tayyorlash taklif etiladi. Dosyega manbaning bibliografik pasporti, muallifning asosiy da’vosi, uni tushuntiruvchi tarixiy sharoit, hozirgi ta’lim uchun chiqarilgan ehtiyotkor xulosa va shu xulosaga qarshi e’tiroz kiritiladi. Tayyor mahsulot reklama taqdimoti emas, tarixiy dalildan hozirgi qarorgacha bo‘lgan o‘tishni ko‘rsatadigan qisqa tahliliy hujjat bo‘ladi. Talaba dosyeni boshqa guruhning savolidan keyin qayta tahrirlaydi.

Topshiriqning farqlovchi jihati dastlabki va qayta yozilgan hukmni yonma-yon saqlashdir. Masalan, dastlab «merosni asrash uchun talqin o‘zgarmasligi kerak» deyilgan bo‘lsa, keyingi nusxada nashr matnini saqlash bilan uning hozirgi savollar asosida o‘qilishini farqlash talab qilinadi. O‘qituvchi o‘zgarishning faqat hajmini emas, qaysi dalil tufayli yuz berganini muhokama qiladi. Baholash uchun manbaga aniqlik, sababni tushuntirish, muqobil pozitsiyani adolatli ifodalash va o‘z hukmini qayta ko‘rish ko‘rsatkichlari taklif etiladi; hozircha ularning o‘lchov ishonchliligi tekshirilmagan.

## MUHOKAMA

Maqoladagi yondashuvga birinchi e’tiroz tarixiy merosni haddan tashqari tanqidiy tahlil qilish unga hurmatni kamaytirishi mumkinligidir. Bunga javob hurmatni xatosizlik bilan tenglashtirmaslikdan iborat. Tarixiy shaxsning murakkab vaziyatda qaror qilganini tushunish uni oddiy timsol sifatida maqtashdan kam bo‘lmagan e’tiborni talab qiladi. Tanqidning o‘zi ham mezonli bo‘lishi lozim: bugungi imkoniyatlar o‘tmish muallifiga shunchaki yuklanmaydi, uning fikri o‘z davridagi resurslar va ziddiyatlar bilan bog‘lanadi. Shunday yondashuv tarixiy masofani saqlagan holda qadriyatli muloqotga yo‘l ochadi.

Ikkinchi e’tiroz ta’lim natijasini mentalitet yangilanishi deb atash ko‘lamining kattaligidir. Ushbu e’tiroz asosli chegarani belgilaydi. Bir seminar natijasida butun jamiyat mentaliteti o‘zgardi, deyish mumkin emas. Maqola faqat o‘quvchining tarixiy-aksiologik hukmi qanday tekshirilishi mumkinligini ko‘rsatadi. Kengroq ijtimoiy xulosa uchun uzoq muddatli kuzatuv, turli ta’lim muhitlarini qiyoslash, kundalik amaliyot dalillari va qarama-qarshi holatlar zarur. Yozma dosyedagi rivojlanish real xulqdagi barqaror o‘zgarish bilan alohida tekshirilmasdan aynanlashtirilmaydi.

Uchinchi muammo taklif etilgan mezonning ortiqcha rasmiylashtirishga aylanishidir. Har bir dars uchun katta dosye talab qilish o‘quv yukini oshirishi mumkin. Shuning uchun usul qisqa, mazmunan muhim masalalarda tanlab qo‘llanadi va o‘qituvchining dalilga asoslangan qayta aloqasi bilan to‘ldiriladi. Qisqa javob mazmunsizlikni anglatmaydi: bir nechta yaxshi asoslangan gap tayyor ma’rifiy iboralarga to‘la uzun matndan ko‘proq tahliliy qiymatga ega bo‘lishi mumkin. Bu tavsiya samaradorlik haqidagi empirik natija emas, topshiriq maqsadini hujjat hajmi bilan almashtirmaslik talabidir.

## XULOSA

Jadid merosi va tarixiy xotiraning mentalitet yangilanishidagi aksiologik ahamiyati tarixiy ma’lumotning ko‘payishidagina emas, uni asosli baholash va amaliy hukm bilan bog‘lashda namoyon bo‘lishi mumkin. Tadqiqot xotirani bilish, qadriyatni oqlash va qarorni qayta ko‘rishni uchta farqli vazifa sifatida ajratdi. Bu farqlash tarixiy hurmatni so‘zsiz rozilikka, xotira plyuralizmini dalilsizlikka yoki raqamli mashhurlikni ma’naviy o‘sishga tenglashtirishning oldini oladi.

Amaliy natija sifatida manba, tarixiy vaziyat, normativ baho va qarshi dalilni birlashtiruvchi xotira dosyesi taklif qilindi. Uni pedagogik amaliyotga joriy etishda talabaning fikrini o‘qituvchi pozitsiyasiga mosligi uchun emas, tarixiy aniqligi va dalillanganligi uchun baholash zarur. Kelgusi tadqiqot dosyening mazmuniy mosligi, baholovchilararo kelishuv va boshqa vaziyatga ko‘chirish imkoniyatini tekshirishi kerak. Mazkur maqola ana shu tekshiruvning konseptual asosini beradi, tayyor diagnostika yoki isbotlangan ta’sir mexanizmini taqdim etmaydi.

### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Namazova Y. M. Concept Philosophy Education of the Enlighteners of Turkestan // Texas Journal of Philology, Culture and History. Vol. 12. 2022. (p. 55–57).
2. Qambarov A. A. Ilmiy qadriyatlar va ularning inson axloqiy va ma’naviy yuksalishiga ta’siri // Turkiy xalqlar madaniyati, falsafasi, aloqalari: tarix, bugun va kelajak. IIAU Conference 5. Vol. 5. 2024. (p. 64–72).

   DOI: 10.71337/inlibrary.uz.txmfatbk.60799

3. Репина Л. П. Историческая память и национальная идентичность: подходы и методы исследования // Диалог со временем. № 54. 2016. (p. 9–15).
4. Лекторский В. А. Индивидуальная и коллективная память: старые проблемы и новые вызовы // Вопросы философии. № 6. 2020. (p. 11–17).

   DOI: 10.21146/0042-8744-2020-6-11-17

5. Sayer A. Values within Reason // Canadian Review of Sociology. Vol. 54, No. 4. 2017. (p. 468–475). DOI: 10.1111/cars.12172
6. Hoskins A. Digital Media and the Precarity of Memory // Collaborative Remembering: Theories, Research, and Applications. Oxford: Oxford University Press. 2017. (p. 371–385). DOI: 10.1093/oso/9780198737865.003.0021
7. Rigney A. Remembering Hope: Transnational activism beyond the traumatic // Memory Studies. Vol. 11, No. 3. 2018. (p. 368–380).

   DOI: 10.1177/1750698018771869

8. Schulze-Engler F. When remembering back is not enough: Provincializing Europe in World War II novels from India and New Zealand // Memory Studies. Vol. 11, No. 3. 2018. (p. 315–327). DOI: 10.1177/1750698018771861